János Pusztay samojeedi eepos ja Arvo Valtoni soome-ugri töö

> János Pusztay. Somatu. Samojeedi eepos. Tõlkinud Arvo Valton. Tartu: Kullapuu Grupp, 2024. 156 lk.

Läinud aastal lahkunud Arvo Valton jättis endast maha ulatusliku ja mõistatusliku pärandi. Tema töö kirjaniku, tõlkija, aga ka suhtleja ja kirjanduselu korraldajana oli muljet avaldav. Tundub, et oma hõlmavuses vajab see kõik veel seedimist ja täpsemaks hinnanguks vormimist. Valtoni unikaalsust suurendab fakt, et viimased aastakümned tegeles ta meie seisukohast pigem marginaalsete kultuuride ja kirjandustega. Huvist allutatud rahvaste käekäigu ja kultuuri vastu toonases Nõukogude Liidus sai alguse ta lähem tegelemine soomeugrilastega ning missiooniks soome-ugri rahvaste autorite teoste tõlkimine ja tutvustamine, soome-ugri kirjanike kongresside korraldamine, mitmekülgne suhete loomine ja hoidmine ka meie idapoolsemate hõimlastega Venemaal. Valtoni lahkumine otsekui tähistaks tema ja teiste temasuguste aastakümnete jooksul tehtud idasuunalise ehitustöö taaskordset liivajooksmist – nii see praegu vähemalt näib.

Miski ei kao muidugi päriselt kuhugi. Raamatud on ilmunud ning kuni elekter servereid soojas hoiab, on kettad ja pilved täis mälu ja infot – kõik see, mis juba korda saadetud, püsib. Kuid korpuste ja bittide kultuur pole tunnetuslik. Valtonit huvitas aga kirjandus sillaloojana, teistsugused kultuurid selle taga, inimene. Tema mari, udmurdi, komi ja paljude teiste soome-ugri rahvaste kirjanduse tõlked toovad meieni rahvaste vaimu. See võis olla ja peabki olema erinev maailmakirjanduse meeleolust, sellest, mida meie siin ikka esmajoones tabada ja järgi aimata oleme püüdnud. Valtoni suurus oli aga väiksematest huvitumises, nende aitamises ja turgutamises, innustades neid pigem oma väikestes emakeeltes kirjutama, mitte suurkeelseks üheülbastuma.

Näib, et mõni Valtoni tõlge on selles osas „teist" liigagi endale lähemale tuua püüdlev, liiga temalik. Kuid küllap oli see osa ta käekirjast, väikeste rahvaste toetamisel ning missioonist nende meile tuttavamaks tegemisel. Oleks imeline, kui meil oleks põhjust ja võimalust edaspidigi soome-ugri autorite teoste juurde sama laiahaardeliselt tagasi tulla, tihendada ja mitmekesistada Valtoni loodud kultuurikihti. Eesti on üks väheseid kohti maailmas, kus see juhtuda saab.

Valtoni kas emakeeltest või reaaluste toel tõlgitud soome-ugri autorite nimekiri on väga pikk. Tõlkeraamatuid ilmus talt üle 70 nimetuse,[1] soome-ugri rahvaste kirjanike kongressidel lõi ta kas korraldaja või peategijana 1989. aastast kaasa kõigil

[1] **A. Valton**, Soome-ugri minu elus. Tartu: Ilmamaa, 2022, lk 307–311.

16 korral. On iseloomulik, et väikeste rahvaste kirjandustes kipub omakeelsena domineerima pigem luule. Kui on ilmunud ja ilmub juba omakeelseid jutustusi ja romaane, annab see tunnistust kirjandusliku keele küpsemisest, ambitsioonist, mis ületab üksikautorite valdavalt lüürilist mina. Väikerahvaste autorite puhul tuleb rahvuslikkus paratamatult esiplaanile. Ka autori lüüriline mina pole nii pelgalt personaalne purtsatus. Kas on see rahvuslikkuse väljendamise möödapääsmatus hoidnud elus või äratanud ellu ka soome-ugri kirjaliku eepose žanri?

Valton on eesti keelde tõlkinud nii udmurdi, komi, mari kui ka mansi kirjaliku eepose.[2] Need neli teost valmisid juba XX sajandil, esimesed neist isegi enam kui saja aasta eest. Tulenevalt omakeelse tugeva kirjakeele traditsiooni puudumisest või autorite rahvusest valmisid need algupäraselt venekeelsete, ehkki üldsegi mitte venemeelsetena. Hilisemad kümnendid on toonud ridamisi ka teiste soome-ugri rahvaste (setude, ingerisoomlaste, vepslaste, vadjalaste ja isurite) omakeelseid eeposeid. Selliste (väike)rahvuseeposte funktsioon on mõneti mõistatuslik. See harmoneerub vaid osaliselt XIX sajandi ärkamisaegade (Soomes, meil) tõusulainega. Hilisemate, XX ja XXI sajandi soome-ugri eeposte olemus näib sageli olevat midagi muud. Olen sellist väikerahva autorieepost nimetanud ka „ellujäämiseeposeks".[3] See on katse kas või kaheteistkümnendal tunnil veenda ennast (olgu või autori kavatsuse kaudu) rahvuslikus püsimajäämises, näitamaks, et kuigi kaduvatena on (oli?) meilgi oma eepos, rahvuse tunnus. Kusjuures autor võib, kuid ei tarvitse olla kõnealuse rahva liige.

Ungaris elab ja tegutseb mees, kelle töö ja vaev mitte ainult teadlase, vaid ka soome-ugri aktivisti ja entusiastina on samas kaalukategoorias kui Valtoni oma meil. See on János Pusztay, professor, keeleteadlane ja kirjanik. Kui tänapäeval vaatavad ka humanitaarteadlased maailmale üha enam vaid läbi oma erialase uksepilu, ust ennast laiemalt paotada söandamata, siis Pusztayl on jätkunud indu olla Ungaris soome-ugri rahvaste kultuuriliseks eestkõnelejaks laiemalt, ehitades sildu väiksemate ja teistsuguste hõimurahvastega, samuti kui seda tegi Valton Eestis. Soome-ugri väikerahvad ja nende keeled pole tema jaoks olnud üksnes teaduslikud nipsasjad, vaid midagi, mille pärast ta tõsiselt südant valutab. Ta on loonud, tõlkinud, korraldanud. Tasub rõhutada, et olla soome-ugri asja ajaja Ungaris, kus idee uurali keelesugulusest ja hõimukuuluvusest pole kunagi üldrahvalikult liiga populaarne olnud, tähendab otsustavat valikut. Pusztay on ka Soome-Ugri Kirjanduste Assotsiatsiooni president (enne teda oli selleks 14 aasta jooksul Valton) ning soome-ugri keelte oskaja. Eesti väikerahvastega seoses mainigem kas või tema ungari keelde tõlgitud Anne Vabarna eeposeid, samuti tema koostatud setu grammatikat ja sõnaraamatut.[4] Pole ime, et

[2] Mihhail Hudjakov, „Kõldõsini aeg. Lugulaul udmurdi vägilasest. Udmurdi eepos" (2014), Kallistrat Žakov, „Biarmia. Komi eepos" (2015), Anatoli Spiridonov, „Jugorno. Laul pühast teest. Mari eepos" (2015), Mihhail Plotnikov, „Jangal-Maa (Tundra). Mansi eepos" (2016; kõigi väljaandja on Kirjastuskeskus). Olgu öeldud, et mõnelgi neist rahvastest leidub ka teisi eeposena võetavaid kirjalikke tekste.

[3] **M. Arukask**, Vepslastest, nende ajaloost, traditsioonilisest eluviisist ja maailmapildist. – Virantanaz. Vepsa eepos. Tlk, komment M. Arukask. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2019, lk 269.

[4] Anne Vabarna, „Pekó" („Peko") ja „A leány haláldala", „A nagy nász" („Neio koolulaul" ning „Suurõq sajaq"); „Szetu nyelvtan" („Setu grammatika"); „Szetu–(Vabarna) szótár" („Setu-(Vabarna) sõnaraamat"); kõik ilmunud Budapestis 2017. aastal Nap Kiadó kirjastusel.

sellise haardega mees võttis ette ka samojeedi eepose loomise, mis ungarikeelsena ilmus 2021. aastal.

Samojeedi keelte kõnelejad on meie kaugeimad hõimlased, kes praeguseks elavad valdavalt Kaug-Põhjas, Euroopa ja Aasia polaar- ja taigavööndis. Arvukaimad neist on neenetsid, selle keele kõnelejaid oli 2021. aasta Venemaa rahvaloenduse andmetel ligi 25 000.[5] Vähem on säilinud nganassaane, eenetseid, sölkuppe – nende keelte häid kõnelejaid on alles juba üsna vähe. Samojeedi rahvad (õigemini keeled) pärinevad aga ilmsesti lõunapoolsematelt Siberi aladelt. Sajaanide põhjanõlvadel elasid veel läinud sajandil viimased kamassid ja matorid, kes nüüdseks on assimileerunud. Uurali rahvaste tung põhja oli sajandite jooksul seotud Aasia sisealadele iseloomulike rahvasteränne tega. See on liigutanud edasi ka näiteks obiugrilastest manse, kellest nüüdseks on saanud samuti põhjarahvas. Viimastega umbes samal laiuskraadil asuvad sölkupid, kes ongi vast kõige kauemaks samojeedide iidsetele aladele püsima jäänud.

Sellest tulenevalt pole säilinud samojeedid oma päritolult sugugi ühtsed. Keelelise suguluse kõrval saab välja tuua erinevusi usundis ja kultuuris: põhimõtteliselt erinevad näiteks neenetsite ja nganassaanide hingekontseptsioon ja surmakultuur. Viimaste puhul paistab silma lahkunu hingega seotud suurem ettevaatlikkus ning hoopis tõrjuvam suhtumine hingenukkudesse. Saab järeldada, et kui neenetsid võivad olla lõunapoolsemad, n-ö soome-ugri tulnukad, kujutavad nganassaanid endast kunagi ümberrahvastunud paleoaasia substraadiga põlisrahvast.[6] Olulisi erijooni võib täheldada ka näiteks nganassaanide ja eenetsite eepilises traditsioonis.[7]

Nii või teisiti, samuti kui paljudele teistele Siberi põlisrahvastele on ka samojeedidele iseloomulik laialdase eepilise folkloo ritraditsiooni olemasolu ja säilimine XX sajandini, mil seda hakkas välja tõrjuma nõukogulik moderniseerumine, aga ka süsteemi vaenulik suhtumine vanadesse traditsioonilistesse (šamanistlikesse) institutsioonidesse. Õnneks suudeti seda pärandit veel õigel ajal mingilgi määral talletada. Sabast saadi kinni ka eepilistel ja šamaanilauludel. Neenetsi eepilise traditsiooni olulisimad talletajad olid Matias Aleksanteri Castrén (1813–1852), Toivo Lehtisalo (1887–1962),[8] ennekõike pärast Teist maailmasõda ka juba nõukogude teadlased. Vene uurijate kokkupuuted põhjarahvaste kultuuridega ulatuvad sporaadiliselt ka varasemasse aega. Vahest esimesena mõlkus aga idee samojeedi eepose kokkukoondamisest kolmandal Soome keeleteadlasel Kai Donneril (1888–1935), kes kogus ja uuris sölkuppide keelt ja pärimust.

Eepiliste ning šamaanilaulude keeleline register on põlisrahvastel kogu aeg tavakeelest erinenud. See pole olnud täielikult kättesaadav (kuigi üldjoontes siiski mõistetav) ühiskonna tavaliikmetele,

[5] **J. Prozes**, Uurali rahvad ja Venemaa 2020. aasta rahvaloendus. – Sirp 10. II 2023, lk 36–38. https://www.sirp.ee/s1-artiklid/c21-teadus/uurali-rahvad-ja-venemaa-2020-aasta-rahvaloendus/

[6] **O. B. Khristoforova**, *Ngytarma* and *Ngamteru*: Concepts of the dead and (non)-interactions with them in Northern Siberia. – Religions 2024, kd 15, nr 6, lk 740. https://doi.org/10.3390/rel15060740

[7] **Б. О. Долгих**, Мифологические сказки и исторические предания энцев. (Труды Института этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая 66.) Москва: Издательство АН СССР, 1961, с. 6.

[8] Lähemalt nende retkedest vt **A. Künnap**, **P. Palmeos**, **T. Seilenthal**, Põhja ja itta. Lehekülgi meie sugulaskeelte uurimisloost. (Mosaiik 9.) Tallinn: Valgus, 1974, lk 100–171.

pigem aga üldse mitte nüüd, kus keelekadu on juba täies hoos. Pusztay katse (nii on ta seda ise nimetanud) luua samojeedi eepos just autentse folkloori põhjal väärib tunnustust. Mainigem, et see pole sugugi iseloomulik kas või eelmainitud mansi kirjalikule eeposele „Jangal-Maa", mille venelasest autor Mihhail Plotnikov 1920.–1930. aastatel komponeeris. Plotnikov lõi küllalt võluva, muinasjutulise, folkloorsete elementidega süžee, millel aga paraku ei ole suuremaid seoseid mansi autentse eepikaga.[9] Pusztay lähtekohad ning tõekspidamised pea sada aastat hiljem on mõistagi olnud teistsugused.

Eepose pealkiri tuleneb eenetsi keelest, kus *somatu* tähistab paljudesse hõimudesse jagunenud tundraeenetsite omakeelset üldnimetust.[10] Üldistunud tegelaskujuna võib ta esineda ka eepilistes lauludes, sealhulgas neenetsi omades. Siit ka pealkirja ja läbiva kangelase nime valik. Pusztay „Somatu" põhiline allikmaterjal pärineb suurima ungarlasest samojeedi keelte uurija Péter Hajdú (1923–2002) koostatud ungarikeelsest tõlkekogumikust „Tundramaa vanamees" („Tundraföldi öreg", 1975). Selles on eepilisi tekste Castréni, Lehtisalo, Zinaida Kuprijanova (1904–1979), Boriss Dolgihhi (1904–1971) ning teiste eri keeltes avaldatud publikatsioonidest.

Samojeedi eepiliste laulude keeruline poeetiline vormelikeel on muudes keeltes tõlgetesse edasi antud peamiselt proosavormis. Seega on kunsteepose vorm tulnud Pusztayl endal luua. Nagu ta on märkinud eestikeelse väljaande eessõnas, püüdis ta jäljendada „Kalevala" mõõtu ehk läänemeresoome rahvaste poeetilist koodi. Sellest omakorda on ta kasutada võtnud parallelismi ning mitte üldse teist olulist vormitunnust – algriimi. Siinkohal meenub mulle isiklik kogemus mõne aasta tagusest ajast, kui pidasin Szegedi ülikoolis läänemeresoome folkloorist loenguid, kus ka regilaulu vormi demonstreerisin. Nimelt küsis üks ungari tudeng minult siiras hämmingus, kas eestlased on regilaulust tõesti võimelised algriimi välja kuulma. Küllap pole see siis ungari poeetilisele keeletunnetusele nii omane.

Kalevalaline trohheiline värsimõõt pole laiemas plaanis suur haruldus. Trohheiliselt retsiteeritakse näiteks maailma suurimat suulist eepost, kirgiiside „Manasi". „Somatu" eesti keelde vahendamisel tegi Valton autoriga tihedat koostööd, konsulteerides tõlke variante ning küllap saades ka nii-öelda järeleandmisi ja soodustusi. Mis regivormist eriti Valtoni tõlkes veel kaugemale läheb, on üsna sage lõppriimi kasutamine. See ei ole ühest küljest korrapärane, teisalt aga piisavalt sage ja äratuntav, et seda vaid juhuslikuks ilminguks (*à la* eesti siirdevormiline rahvalaul) pidada. Valtoni kui vahendaja-mugandaja käekirja tuleks aga edaspidi üldisemalt uurida, ning mitte üksnes selle tõlke puhul.

Kaugete ja suhteliselt vähetuntud hõimurahvaste pärimus ja elulaad vajab tundmaõppimist. Samojeedide eepilise folkloori dünaamiline tutvustamine meie lugejale on eepose suurim teene ja kordaminek. Olles lugenud peamiselt neenetsi eepiliste laulude venekeelseid tõlkeid,[11] julgen uskuda, et Pusztay ja Valton on nii ungari kui ka eesti lugeja jaoks edasi andnud põhjarahvaste eepilisele laadile omase temaatika ja tunnetuse. Eepost lugedes pole raske kujutada end suulise esituse

[9] **A. Lintrop**, Mihhail Plotnikov ja tema poeem „Jangal-Maa". – Keel ja Kirjandus 2017, nr 5, lk 329–350. https://doi.org/10.54013/kk714a1

[10] **Б. О. Долгих**, Бытовые рассказы энцев. (Труды Института этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая 75.) Москва: Издательство АН СССР, 1962, с. 234.

[11] **З. Н. Куприянова**, Эпические песни ненцев. (Памятники эпоса народов СССР.) Москва: Наука – Главная редакция восточной литературы, 1965.

voogu, osaks lauliku auditooriumist, ilma milleta autentne esitus mõeldav poleks. Tõsi, sellist olukorda võis viimati tegelikkuses esineda küll juba enam kui poolesaja aasta eest.

Neenetsi eepika jaguneb vanemaks ja uuemaks alaliigiks (nagu ka eenetsi ja nganassaani folklooris).[12] Vanemale žanrile (*sjudbabts*) on omane jutustamine kolmandas isikus. Nagu Kuprijanova on välja toonud, ei tungi lugu otseselt kangelase tundeilma, sisu peegeldub laiali laotuvas sündmustikus. Vanemale žanrile on olnud omased üleloomulikud tegelased ning fantastilised käänakud. *Sjudbabts* oli taandumas juba XX sajandi esimesel poolel. Nooremale žanrile (*jarabts*) on omane esimese isiku positsioon. See on žanr, mis väidetavalt põhineb enam tegelikkusel, kuigi fantastilised jooned ei puudu ka siit. Võib ära tunda paljudele eepilistele traditsioonidele omase „viibimise" korraga või vaheldumisi nii üleloomulikus kui ka realistlikus sfääris, nii müüdis kui ka ajaloos. Õieti ongi ju jutuvestmise põhifunktsioone läbi aegade olnud eri reaalsuste sillastamine esitussituatsioonis, mille virvendust me ehk ka tänapäeval muinasjuturaamatut lugedes veel tajuda võime.

Vanema žanri üks iseloomulikke tunnuseid samojeedi eepikas on ka personifitseeritud „laulu" olemasolu. Laul pole niisiis midagi sellist, mida esitatakse, vaid mis on olemasolevana ise, mis liigub, näeb ja jutustab. (Võrreldagu seda kas või Veljo Tormise äratundmisega, et mitte tema ei laula regilaulu, vaid regilaul laulab teda.) Selline „ringiliikuvus" annab arhailistele žanridele omalaadse mündi. Samojeedi eepilistes lauludes toimuvad jadamisi sündmused, mille omavaheline seos ei ole alati otseselt vajalik või „loogiline". Kangelasega juhtub erinevaid asju, samas on kõik need juhtumised – laulude teemad – kindlapiirilised ja traditsioonis kinnistunud.

Vaadeldavas eepilises traditsioonis on levinumateks teemadeks naise kosimine, ettevalmistused selleks ja reis ise, kus distantsid (minnakse „kaugele maale", „seitsme maa servale") ja ajadimensioon on päris mastaapsed, andes ühtlasi tunnistust abielu institutsiooni olulisusest ja sugukondlikust iseloomust. Just eksogaamia, hõimkondlik dimensioon ja selle tähtsustamine on midagi neenetsi lauludele omast. Küllap peegeldab see ka samojeedide hõimukuuluvuse tähtsuse säilimist ajal, kui see paljudel muudel Siberi rahvastelgi juba taandumas oli. Teine, samuti hõimuühiskonnale viitav joon lauludes on veritasu olulisus. Kangelane võib olla orb, kelle isa ja meessugulased on juba ammu tapetud, keda ta õieti näinudki pole ning kelle eest kättemaks loos kesksel kohal on. Pole haruldane (nii ka „Somatus"), et lugu algabki kangelase lapsepõlvest ning liigub edasi ta sõdalaseks küpsemisega.

Sarnased hõimuühiskonnast pärinevad teemad on üle kandunud ka nooremasse eepika žanri (*jarabts*). Samas on siin vähem eepilist mastaapsust, üleelusuurust ja fantastilisust. Oluline roll võib olla kangelase kannatuste, talle osaks langenud halva kujutamisel. Kui vanemas žanris oli kangelase kujutamine skemaatilisem, siis nüüd sigineb temasse üha enam individuaalsust, mida laulik esitama asub. Nooremas eepikas suureneb ka naistegelaste osakaal ja mitmekesisus.

Sellised autentsed teemad esinevad ka Pusztay „Somatus". Oluline ja ootuspärane erinevus siin ongi vahest selles, et Pusztay on eri episoodid raamatukaante vahel seadnud üldisemaks järgnevuseks. Eepos

[12] Soome etnomusikoloog Jarkko Niemi on oma neenetsi laulukultuuri žanrianalüüsis välja toonud, et lisaks nimetatud kahele võib eriti idapoolsematel neenetsitel pikemaid eepilisi teemasid esitada veel üks žanr (*hõnabts*; vt **J. Niemi**, The genres of the Nenets songs. – Asian Music 1998/1999, kd 30, nr 1, lk 98–102. https://doi.org/10.2307/834264).

algab loomise, kangelase sünniga. Vahepeale jäävad küpsemine, kokkupuuted üleloomulike tegelastega, perekondlikud ja kosjalood, kokkupõrked võõrastega, muud kannatused ja teod. Ka raamatueepose lõpp on ümardav: Somatu kui omamoodi rahvussümbol taandub eepose lõpus. Siit kumab läbi sõlkupi folkloorist pärit kristluse-veneluse anastav kohalejõudmine. Kuid nagu rahvusliku ambitsiooniga eeposele kohane, lootus kangelase naasmisele jääb.

Siiski ei ole põhjarahvaste folklooris ning seeläbi ka selles eeposes kõik meile arusaadavasse mõtteviisi taandatav, „loogiline" või „moraalne". Mütoloogilis-eepiliste monoliitide vahele jääb siin-seal justkui motiveerimatut hõredat õhku, mida indogermaanliku mõtteviisi kandjal lihtne läbi hammustada pole. „Somatu" on seega sobiv juhatus teistsuguse tunnetusmaailma juurde, põlisrahvaste omailma, kelle põlisontoloogia haruldusena pea meie päevadeni kestnud on.

Meie teadmised oma kaugematest hõimurahvastest on pistelised. Eesti teadlastest on samojeedidega (ennekõike neenetsitega) viimastel aegadel kõige tihemini ja vahetumalt tegelnud Laur Vallikivi, Eva Toulouze ja Liivo Niglas.[13] Nad kõik on viljakad välitöölised, talletajad ja publitseerijad, kelle artiklid, monograafiad ja filmid on meile lähemale toomas samojeedide ainulaadset eluolu ja tänapäeva – nüüd juba üsna kättesaamatuks jäävast kaugusest.

„Somatu" tõlge jäi Arvo Valtoni üheks viimaseks lõpule viidud ettevõtmiseks soome-ugri kultuuripõllul. Kokku oli see eepilist mõõtu töö, elu töö.

MADIS ARUKASK

[13] Kõige värskemad neist on Liivo Niglase „Küttepuude hankimine" (Jamali neenetsite filmiseeria etnograafiline film, 30 min, 2024) ning Laur Vallikivi monograafia „Words and Silences: Nenets Reindeer Herders and Russian Evangelical Missionaries in the Post-Soviet Arctic" (Bloomington: Indiana University Press, 2024).